

ՊԱՏՄԱ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎՐԵԺ ՄԿՐՏՉԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՆԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 340-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Կոստանդին Մեծ կայսեր մահվանից հետո Հռոմեական կայսրությունը բաժանվեց մրա երեք որդիների միջև: Ծայր առած գահակալական պայքարն ուներ կրոնական գումավորում: Այդ պայքարում հաղթանակած Կոստանդին I-ը (337-361) հալածեց Նիկիայի 325 թվականի առաջին տիեզերածոցովի սահմանած սկզբունքների հետևորդներին և հարեց արիոսական հերձվածին¹: Կայսրությունում ստեղծված խառնակ պայմաններում հայոց թագավոր Տիրամը (338-348), որ գահ էր բարձրացել Հռոմի կայսեր սատարմամբ, սկզբնապես վարում էր հոռոմեամետ քաղաքականություն: Նրա գահակալության չորրորդ տարում, 341 թ., Հայոց Հայրապետական Աթոռը ժառանգեց Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Հուսիկը² (Վրթանեսի որդին):

Ըստ Փավստոս Բուզանդի, Տիրամը դեռևս իր թագավորելուց առաջ փեսայացրել էր Հուսիկին՝ կնության տալով մրան իր դստերը: Պատմագրի հավաստմամբ, Հուսիկը «մինչ դեռ մանուկն էր... լղացաւ կինն»³: («Մանուկ» արտահայտության տակ մա անշուշտ մկատի ունի Հուսիկի պատանեկան տարիքը): Այս ամուսնությանը հայոց արքունիքը կամեանում էր շարունակված տեսնել Լուսավորչի տան սերունդը⁴, երկրի հոգևոր իշխանության ժառանգականությունը, զուցեև հայ-հռոմեական մերձակցությունը: Կարևոր մշանակություն ուներ ման Հուսիկ Կաթողիկոսին հայոց արքունիքի հետ կապելու, մրա ազդեցության տակ պահելու կամխահոգությունը: Իբրև հոր և պապի փառապանծ ավանդների մարմնավորող, Հուսիկը դրսևորեց հոգևոր մեծ արիություն՝ իր անձը զոհելով հայրենադիր, ուխտված գաղափարների խորանի առջև:

Բուզանդը գրում է, որ Հուսիկը զաւ համարէր զծառայելն միայն Քրիստոսի, անձին փառս համարէր. ոչ ինչ ածէր ընդ միտ զսէր թագաւորին կամ ի մմանէ կուսէ զպատուեալն... Որ իւրոյ հարցն մմանեալ, և գեղթօրն իւրոյ Գրիգորի զօրինակ բերէր անձին իւրոյ. զքրիստոսեան լուծն առանց ամեմայն յապաղութեան ձգէր մինչև ի վաղճան»: Այդ պատճառով, շարունակում է պատմագիրը, «թշմամացեալ էր տուն թագաւորին ընդ մմա»⁵:

Տիրանի հանդեպ Հուսիկի դիրքավորումը հասկանալի պատճառներով անջրպետներ

¹ История Византии, т. I, Москва, 1967, с. 170-171.

² Տե՛ս Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ. Արեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, Տփղիս, 1913, III, ԺԱ, էջ 269:

³ Տե՛ս Փավստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883, III, Ե, էջ 10:

⁴ Հմմտ. Մ. Օրբանեան, Ազգապատում, Ա., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 153:

⁵ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, III, Ե, էջ 10-11:

էր ձգում նրանց միջև: Ի լրումն դրա, կյանքից վաղաժամ հեռացավ Հուսիկի կողակիցը՝ Տիրամի դուստրը:

Թագավորի ու կաթողիկոսի միջև հարաբերություններն առժամայեա հստակվեցին արտաքին-քաղաքական գործոնների ազդեցությամբ: Այդ առումով դրական հանգամանք էր, ամշուշտ, Տիրամի կողմնորոշումը դեպի Հոռմեական կայսրություն, ինչն ազդանշվեց թագավորի կողմից Հուսիկին ձեռնադրվելու համար Կեսարիա ուղարկելու փաստով: Երկու Աթոռների միջեկեղեցական հարաբերություններն ինչ-որ չափով խաբսխվում էին մաս քաղաքական իրողությունների վրա, Արևելքում Հայաստանի, իբրև ինքնուրույն և գործող գործոնի, խաղացած կարևոր դերի իրատեսական գնահատմամբ:

Կեսարիայի մետրոպոլիտական Աթոռը, մկատի առնելով Հայաստանի և նրա առաքելադրոշմ Եկեղեցու ամկախ դիրքը, հարկ է, որ առանց վերապահումների հարգեր Հայոց Եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու առաքելականությունը: Ամշուշտ, այս իրողությունը մկատի ումի Փավստոս Բուզանդը, երբ գրում է, թե Կեսարիայում ձեռնադրվելիս՝ Հուսիկին բազմեցրին «Աթոռն Առաքելոյն Թաղէոսի»⁶:

Քրիստոնեական աշխարհի հետ Հայաստանի հոգևոր-եկեղեցական առնչակցությունն ինքնին կարևորվում էր Արևմուտքի հետ քաղաքական միության հեռանկարով: Կեսարիա Հուսիկի առաքելությունը Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում սնուցում էր այն գաղափարը, որ Հայաստանը կղզիացած չէ, քանի որ համադաշն միության մեջ է քրիստոնեական աշխարհի հետ: Թագավորը ևս մեծ նշանակություն էր տալիս այդ առաքելությանը: Պատահական չէր, որ, տեղեկանալով Կեսարիայից Հուսիկի վերադարձի մասին, Տիրամը շքախմբի ու գորքի ուղեկցությամբ մեծ շուքով դիմավորեց նրան Արտաշատի մերձակայքում գտնվող Տափերական կամուրջի մոտ⁷:

Քրիստոնեությունը, որպես պետական-պաշտոնական գաղափարաբանություն, ինքնին մկաստում էր Եկեղեցու ազդեցության մեծացմանը: Վերջինս ջանում էր իր ձեռքում պահել ազգային-պետական և հոգևոր միասնության դրոշը՝ մկաստելով երկրի պետահրավական հիմնաշենքի ամրակայացման գործընթացներին: Սակայն դրան խոչընդոտում էին հեթանոսության վերապրուկները: Հազարամյակների անցյալ ունեցող հեթանոսական հավատալիքները մնում էին կենսունակ երկրի դիցամոլ խավերում՝ հող գտնելով հնավանդ կենսակերպում ու բարքերում: Դրան մկաստող գործոն էր և այն, որ հայ դրաքության բացակայության պատճառով քրիստոնեությունը դեռևս չէր հայացվել, խորն արմատներ չէր ձգել ժողովրդի ընդերքում:

Հեթանոսության հարատևմանը էականորեն մկաստում էր մաս այն հանգամանքը, որ հայ մախարարների գերակշիռ մասը կողմնորոշվում էր դեպի Պարսկաստան, ուստի հանդուրժող էր վերջինիս կողմից հովանավորվող հեթանոսության հանդեպ՝ կամա թե ակամա ներհակելով Հայոց Եկեղեցուն: Այդ իրողության պատճառով ոչ միայն սրվում էր Հայաստանի կրոնական իրավիճակը, այլև խախտվում էր երկրի քաղաքական միասնությունը, խարխվում էին պետության և Եկեղեցու հիմքերը՝ կյանքի կոչելով հասարակական-քաղաքական և հոգևոր-բարոյական հակամարտ միտումներ:

⁶ Տէն Փավստոս Բուզանդ, III, ԺԲ, էջ 26:

⁷ Նույն տեղում:

կայությանը, ինչին ընդդիմացավ կաթողիկոսը՝ Տիրամին մեղադրելով նրա հեթանոսաբարո վարքի համար:

Փավստոս պատմիչի գրչի տակ հառնում է Հուսիկի ու Տիրամի միջև տեղի ունեցած բախման ողբերգական տեսարանը, որտեղ կաթողիկոսը բացառիկ կորովասրտությամբ մնում է աներեր, չդավելով իր կոչմանն ու հոգևոր հավատամքին՝ ամեն պատեհ առիթով քննափետում է թագավորին հեթանոսության հանդեպ նրա ցուցաբերած հանդուրժամության համար:

Կաթողիկոսը նույնիսկ բանադրանքի է ենթարկում Տիրամին, և ինչպես վկայում է Բուզանդը, հայոց հովվապետն արքային «կապեր մեծապես պատուհասիք քահանայական իշխանական բանի լանդիմանութեան»¹¹:

Հուսիկը նույնիսկ արգելեց Տիրամի ու նրա շքախմբի մուտքը եկեղեցի, որի պատճառով արքայի հրամանով բրածեն արվեց Հայոց լուսադավան Հայրապետը: Այնուհետև կիսակենդան Հուսիկին մերձավորները տեղափոխում են Լուսավորչի տան հայրենատիրույթ, Բարձր Հայքի Դարանաղյաց գավառի Թորոզան գյուղ, որտեղ նա վախճանվում և հանձնվում է հողին՝ հոր և պապի կողքին¹²: Ըստ Մովսես Խորենացու, Հուսիկը կաթողիկոսի պաշտոնը ստանձնել է «ի չորրորդ ամին Տիրամայ»՝ այն վարելով «ամս վեց»¹³: Տիրամը գահակալել է 338 թվականից, հետևաբար՝ Հուսիկի աթոռակալությունն ընկնում է 341-347 թթ.:

Հայոց Հայրապետի եղերական մահը ծանր հարված հասցրեց Հայոց եկեղեցուն: Այն փաստորեն գոծում էր հեթանոսության, պարսկամետ ուժերի հաղթանակը: Էապես ընկավ եկեղեցու հեղինակությունը: Բուզանդը ցավով նշում է, որ Հուսիկի սպանությունից հետո «հայ լեզվով խոսող Թորոզոմական աշխարհը մնալով առանց առաջնորդի, մոլորվեց կույրերի պես... չկար մեկը, որ նրանց մեջ պատկառանք գցեր», ետ պահեր «մոլեգին գործերից ու մեղքերից»:

Պատմագիրը նկատի ունի, անշուշտ, հեթանոսաբարո խավին, որոնք ոչինչ չէին հասկանում կամ հիշում իրենց լսած քարոզներից և տարված էին «հեթանոսական հին սովորություններով, խուժադուժ ու վայրենաբարո մտքերով և սիրում էին իրենց առասպելների երգերը, վիպասանությունները, կրթվում նրանցով, հավատում էին նրանց»¹⁴:

Այս մթնոլորտում հեթանոսական մոլեկրոն ամբոխի զոհը դարձան նաև ուրիշ հոգևորականներ: Պատմագիրը նշում է, որ հեթանոսության հետևորդներն «անասցող չէին իմաստուն խրատների, չէին հնազանդվում հոգևոր առաջնորդների քարոզած Աստծու պատգամներին և նրանցից ստացած հանդիմանության համար առում, հալածում և սպա-

¹¹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, III, ԺԲ, էջ 27:

¹² Նույն տեղում, էջ 28:

¹³ Մովսես Խորենացի, III, ԺԱ, էջ 269, ԺԲ, էջ 272: Պատմագիրը գրում է, որ Հուսիկի սպանության պատճառով Տիրամի դեմ է ծառացել Ռշտունիքի Ջորա ճախարարը, որին սակայն նա համարում է Հուսիկանու կայսեր ժամանակակից (նույն տեղում, III, ԺԵ, էջ 273), ուստի կասկածելի է դրա վավերականությունը (հմմտ. Դ. Халатянц, Армянские Аршакиды, с. 222):

¹⁴ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, III, ԺԳ, էջ 29-30:

նում էին մրանց»¹⁵:

Փալատոս Բուզանդը, խոսանելով գույները, ժողովրդին պատկերում է լքված և ուղեկորույս հոտի վիճակում: Ըստ երևույթին դա ներգործեց մասն Հուսիկի երկվորյակ որդիների՝ Պապի ու Աթանագիանի վրա, որոնք բնավ չհետևեցին իրենց հորն ու պապին, հրաժարվեցին Ս. Գրքի իմաստությունների մեջ խորամուխ լինելուց և իրենց մվիրեցին զինվորական զբաղմունքների:

Երկրում ստեղծված հոգևոր խառնաշփոթությունը Տիրամհին և մախարարների մի զգալի մասին ստիպեցին կաթողիկոսի գահին առաջ քաշել ասորի եկեղեցականների, որոնք, ըստ Փալատոս պատմիչի, ժողով գումարեցին, «խորհուրդ խորհեցան» և թագավորին համոզեցին հայոց հայրապետ մշանակել ազգով ասորի, Հայաստանում իր սրբակյաց վարքով հռչակված Դանիել քահանային, որը ժամանակին Գրիգոր Լուսավորչի կողմից ձեռնադրվել էր քորեպիսկոպոս, ապա կարգվել Տարոմի առաջնորդ¹⁶:

Գուցե Դանիելն ասորի քարոզիչներից մեկն էր և, հավանաբար, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց առաջ նույն քրիստոնեությունն էր տարածել Տարոմում և հարավային Հայաստանի այլ գավառներում¹⁷:

Ըստ Փալատոս Բուզանդի, «Ծերունի սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիել, այր սքանչելի» դեռևս Գրիգոր Լուսավորչի օրոք դարձավ «տեսուչ և հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց մեծաց ընդ ամենայն տեղիս»: Պատմագրի հավաստմամբ, Դանիելը քարոզում էր մասն «ի կողմանս Պարսից»¹⁸, թերևս Պարսկահայքում: Դանիելի աշակերտ Օադիտան մոտ կողմից կարգվել էր վարդապետ-քարոզիչ կողողոք գավառում, իսկ մյուս աշակերտ Եպիփանը՝ Աղձմիք և Մեծ Մոփք մահաճգներում: Դանիելի աշակերտներից էր մասն անապատականների առաջնորդ Գիմղը¹⁹:

Ասորի հոգևորականությունը, սկսած IV դարից, որոշակի ազդեցություն ուներ Հայաստանի եկեղեցական կյանքում: Դրան մեծապես մպաստեց ասորական գրերի առկայությունը և դրանցով կրոնական գրքեր ունենալու, ասորերեն լեզվով քարոզելու համագամանքը: Սակայն ասորի հոգևորականները երբեք չդարձան հայոց ազգային շահերի արտա-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 30:

¹⁶ Փալատոս Բուզանդ, III, ԺԴ, էջ 31: Ագաթանգեղոսի հոմարեն խմբագրության մեջ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Տարոմի եպիսկոպոս է մշանակվում Աղբիոս (Աղբիանոս) քուրմը (տե՛ս G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Vaticano, 1946, p. 102-103):

¹⁷ Ե. Տեր-Մինասեան, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 22, 28:

¹⁸ Փալատոս Բուզանդ, III, ԺԴ, էջ 31:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 37, 230-231: Եմթադրվում է, որ դանիելյան գրերի հմարողը նույնանուն կաթողիկոսն էր (H. Adontz, Armenia в эпоху Юстиниана, С. Петербург, 1908, с. 351): Հ. Մարկվարտի կարծիքով, Դանիելը Արգմի եպիսկոպոսն էր (հիշվում է 410 և 424 թվականների ասորական եկեղեցաժողովներում) և քարոզչական մպատակներով հմարել էր հայերեն տառեր: Եվ քանի որ Տարոմը սահմանակից էր Աղձմիքին (Արգմին), ուստի Դանիելը «կարող էր հայերեն քարոզելու անհրաժեշտության առջև կանգնած լինել» և այդ մպատակով հմարել հայերեն գրեր (տե՛ս Հ. Մարկվարտ, Հայոց այբուբենի ծագումը և Ս. Մաշտոցի կենսագրությունը («Մետրոպ Մաշտոց» ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 163-164): Հմարավոր է, որ Դանիելը մման փորձ կատարել է՝ օգտագործելով ասորական գիրը, բայց, իմչպես հայտնի է, այդ փորձը դատապարտված էր ձախողման:

հայտնիներ և չհետևեցին Լուսավորչի տան հայրենաշունչ ավանդներին: Նրանք ջատագովներն էին պարսկամետ կողմնորոշման:

Պատահական չէր, որ հետագայում, Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո, երբ հայոց կաթողիկոսին արդեն մշակակում էին պարսից արքաները, Հայոց Եկեղեցու առաջնորդի գահաթոռին բազմեցին ասորի հոգևորականներ: Նրանց՝ հայոց կաթողիկոս կարգելու հանգամանքը հետևանք էր պարսկական ազդեցության և բնավ չէր մերդաշնակում Հայաստանի պետական շահերին: Թեև Դամիելը հավատարիմ էր մնում Լուսավորչի պատգամներին, սակայն դա չէր խանգարում, որպեսզի մա դառնա ասորի հոգևորականության ձայնատարը: Հայոց թագավորի, մախարարների հանդեպ իր անհաշտ դիրքը մա դրսևորում էր մրանց հեթանոսաբարո արարքների դատափետմամբ, ինչն ի վերջո պետք է ունենար իր հանգուցալուծումը:

Ամշուշտ, Դամիելի բռնած դիրքից դժգոհ հայ մախարարներն էին, որ մեկնեցին Եկեղյաց գավառի Թիլ գյուղ, որի եկեղեցում Դամիելը ծառայություն էր մատուցում Աստծուն: Նրանք Դամիելին տարան Աղձնիքի Բառաէջ գյուղ, որտեղ էր այդ պահին մահ Տիրան թագավորը: Ըստ Փավստոս Բուզանդի, Դամիելն անմիջապես սկսեց հանդիմանել թագավորին ու մախարարներին՝ մրանց մեղադրելով կռապաշտության, «ազառության, զըրկողության, աղքատատյացության», սպանությունների և այլ մեղքերի համար²⁰:

Ամշուշտ, Դամիելը հեմվում էր երկրում տակավին ազդեցիկ ասորի հոգևորականության վրա, արտահայտում մրա շահերը՝ ըստ այդմ ջանալով որոշակի պահանջներ առաջադրել Հայաստանի աշխարհիկ իշխանություններին, մահ՝ թագավորին: Իր բռնած դիրքը չէր կարող հակադրություն չծնել մրա և Տիրան արքայի, մախարարների միջև՝ հանգեցնելով ողբերգական հանգուցալուծման, թագավորի վճռական դիրքավորման պատճառով:

Դամիելին մնում էր մզովել հայոց թագավորին և մախարարներին, որոնք անտեսում էին ասորի հոգևորականության ձգտումները: Վերջինիս հոգևոր-եկեղեցական գաղափարաբանության արտահայտությունն էր ամշուշտ, մույն պահին Դամիելի կատարած գուշակությունն, ըստ որի «բարձց է տէր զթագաւորութիւնդ ձեր ի ձէնջ. բարձց է զքահանայութիւնդ ի ձէնջ: Տրուեսչիք և բաժանեսչիք. և ցրուեսչին սահմանք ձեր որպէս և Իսրայէլ... և անկչիք ի փառաց ձերոց և ի ձեռս օտար թշմամեաց մատնեսչիք դուք ի գերութիւնք և ի լուծ ծառայութեան»²¹:

Դամիելը հասկանում էր, որ այլևս անհնար է հայոց թագավորին ընդդիմանալը: Ուշագրավ է, որ թագավորի ու մախարարների առջև հառնած չարախորհուրդ այդ գուշակությունից անմիջապես հետո մա սասց, որ հրաժարվում է հայոց հայրապետի պաշտոնից՝ մշելով, որ չի կարող առաջնորդ լինել «այնոցիկ» որք ոչ դառնացեն զկնի Տեառն», չեն հետևում Աստծու պատվիրաններին և «դարձուցին զթիկունս առ Տէր, և ոչ զերեսս իրենանց»²²:

Հասկանալի է, Տիրանը բնավ դեմ չէր քրիստոնեությանը և ոչ էլ կամենում էր Հայոց Եկեղեցին զրկել հովվապետից: Բայց մա համոզված էր, որ Դամիելը չի արդարացնի իր

²⁰ Նույն տեղում, էջ 34:

²¹ Տե՛ս մույն տեղում, էջ 35:

²² Փավստոս Բուզանդ, III, ԺԴ, էջ 36:

հույսերը, ուստի, հակառակ որոշ մախարարների խնդրանքին, Տիրանն առանց վարանելու հրամայեց խեղդամահ անել Դանիելին: Թագավորի հրամանն անմիջապես ի կատար ածվեց²³:

Մովսես Խորենացին, Փավստոս Բուզանդի հետևողությամբ, մույնպես Դանիելի սպանության պատճառ է համարում վերջինիս կողմից թագավորին ուղղված մախատիմքները²⁴: Բոլոր պարագաներում Եկեղեցու երկու առաջնորդների մկատմամբ հաշվեհարդարը միտում էր Եկեղեցին դարձնել արքայի կամքին հյու-հնազանդ: Հասկանալի է, Դանիելի միտում էր Եկեղեցին դարձնել արքայի կամքին վնասակար վերաբերմունքն ուժգնորեն հարվածում էր ոչ միայն ասորի հոգևորականությանը, այլև ասորամետ այն կղերականներին, որոնք, ի դեմս Դանիելի, տեսնում էին Հայաստանի ինքնակալի իշխանությանը հակազդող հեղինակավոր ուժի: Նրանք այդպիսով ջանում էին դիմադրել թագավորի իշխանության՝ իրենց համար անցանկալի ու ծայրահեղ դրսևորումներին՝ դրանք անհարիր համարելով իրենց հոգևոր իրավագործությանը:

Եղբրամահ արված ընթոստ Դանիելի փոխարեն Տիրանը կամենում էր Եկեղեցու գլուխ կարգել օրինակատար հոգևորականի՝ ի դեմս Աղբիանույան Փառենի: Վերջինս Փավստոսի մոտ ունի «Փառեն երեց», իսկ Մովսես Խորենացու մոտ՝ «Փառնեքսեհ ոմն» բնորոշումը:

Ըստ Փավստոսի, մոր կաթողիկոս ընտրելու համար հրավիրվեց ժողով՝ թագավորի, մախարարների և բարձրաստիճան եկեղեցականների մասնակցությամբ: Թեև ժողովականները գտան, որ կաթողիկոսական պաշտոնի համար արժանի թեկնածու կարող է լինել միայն Լուսավորչի տոհմից սերող հոգևորականը²⁵, սակայն ի վերջո վճռողը եղավ հայոց թագավորի կամքը, և կաթողիկոս առաջադրվեց Փառենը, որը, Մովսես Խորենացու հավաստմամբ, հայրապետ կարգվեց «վասն ոչ կալոյ այր յայգզէ Գրիգորի»²⁶:

Ըստ երևույթին պատմագիրը մկատի ունի այն հանգամանքը, որ Հուսիկի շվայտաբարո որդիների մահվանից (կայծակնահար էին եղել մի քանի տարի առաջ) հետո մրանցից Աթանագիաները թողել էր մի արու գավակ՝ Ներսեսին, որը սակայն Կ. Պոլսում էր և տակավին դեռահաս էր համարվում կաթողիկոսի պաշտոնի համար, քանի որ մոր էր բոլորել իր 19 տարին: Գուցե Փառենի ընտրությունը կանխորոշվել է մահ Լուսավորչի տան հետ մրա ունեցած հետավոր ազգակցությամբ²⁷, ինչը ժամանակին պատճառ էր դարձել, որպեսզի մա քահանա կարգվեր այդ տոհմի սեփական տիրույթ Աշտիշատում:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Մովսես Խորենացի, III, ԺԻ, էջ 272: Պատմագիրը կարծում է, որ, ի հատուցում Դանիելի սպանության, հետագայում Տիրանն արժանացավ երկնառաք պատուհասի և խեղդամահ արվեց իր որդու՝ Արշակ թագավորի հրամանով, երբ խիստ խոսքերով կշտամբեց վերջինիս, Այրարատից թագավորի եղբորորդիներ Գնելին ու Տիրիթին Աղիովիտ և Աղբերանի գավառներ հեռացնելու պատճառով (մույն տեղում, III, ԻԲ, էջ 283): Այս վկայությունը վիպական երանգներ ունի: Նույն բնույթի են մահ Փավստոսի կողմից Տիրանի կուրացման պահին մրա շուրթերին դրված խոսքերը՝ Հուսիկի և Դանիելի սպանության պատճառով իրեն հասած պատուհասը դիտելով իբրև իր գործած չարիքի հատուցում (տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, III, Ի, էջ 46):

²⁵ Փավստոս Բուզանդ, III, ԺԵ, էջ 38:

²⁶ Մովսես Խորենացի, III, ԺԶ, էջ 275:

²⁷ Հմմտ. Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա, էջ 169:

Մովսես Խորենացին գրում է, որ Փառենը (Փառնքսեհը) կաթողիկոսի պաշտոնն ստանձնեց «ի տասներորդ ամի Տիրանայ» և գահակալեց «ամս չորս»²⁸։ Ըստ այդմ նա աթոռակալել է 348-352 թվականներին։ Բուզանդը հաղորդում է, որ Տիրանը Փառենին սպարապետ վասակ Մամիկոնյանի և ավագ նախարարների հետ ուղարկել է Կեսարիա՝ ձեռնադրվելու²⁹։ Մովսես Խորենացին չի հիշում այս մասին։ Ամհալաստի է համարվում Կեսարիայում Փառենի ձեռնադրվելու մասին վերոնշյալ տեղեկությունը³⁰, ինչը սակայն պատմական հիմքից զուրկ չէ և հստակվում է տվյալ պահին Հայաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև նշմարվող հարաբերությունների լույսի ներքո։

Հայոց արքան, հաշվի առնելով Արևելքում Հռոմի ազդեցության մեծացումը, վերակողմնորոշվեց նրա կողմը և կայսրության արևելյան բանակի տրամադրության տակ դրեց հայոց այրուծին, որը էական դեր խաղաց կայսրության թշնամիների դեմ մղված պատերազմներում։ Տիրանի հոռմեամետ դիրքորոշման անուղղակի ապացույցն էր Փառենին Կեսարիա ուղարկելը³¹։ Այն պետք է նպաստեր Հայաստանի և Հռոմի հոգևոր մերձակցությանը։ Փաստորեն Փառենը հայոց կաթողիկոսի գահին բազմեց հայոց Տիրան թագավորի կամքով։ Այդ հանգամանքը չէր կարող իր կնիքը չթողնել կաթողիկոսի գործելակերպի վրա։ Բուզանդը շեշտում է Փառենի մեղմաբարո, համակերպվող վարքը։ «Նա, - հավաստում է մատենագիրը, - չէր համարձակվում խրատել կամ հանդիմանել որևէ մեկի մոլորությունը կամ ամբարիշտությունը։ Նա միայն մաքուր էր պահում իրեն և ստիպված ընկերանում էր անօրեն արքային, հնազանդվում ու ընթանում նրա կամքով»³²։

Նորընծա հովվապետը թերևս ջանում էր այդ կերպ բարելավել Եկեղեցու և արքունիքի հարաբերությունները։ Հարկավ, Եկեղեցին ընթացավ պետական համակարգի հետ միաշավիղ ուղեգծով։ Դա կարևորվեց հատկապես Տիրանի թագավորության վերջին շրջանում, երբ պարսից Ծապուր II թագավորը պատերազմ սանձագերծեց Հայաստանի դեմ։ Բախտորոշ այդ պահին երկրի հայրենասեր ուժերը համախմբվեցին թագավորի և Եկեղեցու շուրջը։ Տիրանը բնականաբար փոխելու էր իր վերաբերմունքը հեթանոսամետ հայ նախարարների հանդեպ, սատարելու էր հեթանոսության դեմ տարվող պայքարին, քանի որ նախարարների զգալի մասը հակված էր արյաց արքայի կողմը, որը լայն աջակցություն էր ցույց տալիս Հայաստանում գլուխ բարձրացրած հեթանոսությանը։

Սակայն թագավորի հանդեպ Փառենի զուսպ ու համակերպվող վարքագիծը բացասական ներգործություն թողեց Եկեղեցու հեղինակության վրա։ Կաթողիկոսի կրավորական բնավորությունից խրախուսվելով, որոշ եկեղեցականներ կարող էին դավել իրենց կոչմանը (հատկապես Փառենի որդի Հովհան եպիսկոպոսն աչքի ընկավ հոգևորականին անվայել զեղծաբարո վարքով)³³։

Տիրանին հաջորդած Արշակ II-ի թագավորության սկզբնաշրջանում, երբ Հայաստա-

²⁸ Մովսես Խորենացի, III, ԺԶ, էջ 275։

²⁹ Փավստոս Բուզանդ, III, ԺԶ, էջ 38։

³⁰ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա, էջ 169։

³¹ Լ. Մանանդյան, Երկեր, Բ, էջ 157։

³² Փավստոս Բուզանդ, III, ԺԶ, էջ 38։

³³ Նույն տեղում, VI, Ժ, էջ 228։

յան ժամանակ մարդպետի խաղացած վճռորոշ դերի մասին: Վերջինս թագավորի հեղինակավոր խորհրդատուն և Լուսավորչի տան երդվյալ ակոյանն էր: Որպես Արշակունյաց թագավորի վարած քաղաքականության հետևողական պաշտպան, մարդպետը սատար էր կանգնում Աղբիսանությանը: Թե՛ հոգևոր և թե՛ պետական-քաղաքական ոլորտներում մարդպետները և Աղբիսանությանը հիմնականում ունեին մույն դիրքորոշումը, որը հակազդում էր Լուսավորչի տան արևմտամետ կողմնորոշմանը: Մարդպետները դեմ էին եկեղեցական հողատիրությանը, ընդարձակմանը, Լուսավորչի տան ազդեցության ընդլայնմանը: Հասկանալի է, որ անց ուղեգիծը արժանանում էր Աղբիսանության հավանությանը, թեև վերջիններս այդ խնդրում ևս զուշավոր էին:

Մարդպետների նպատակն էր՝ Եկեղեցին դարձնել հյու-հնազանդ հայոց արքունիքին³⁷: Ծախսեր իր վարքով նպաստելու էր անց ծրագրին: Նա Փառեմի մամական էր իր մեղմաբարո, համակերպվող բնավորությամբ, ուստի թագավորը, մախարարները, ինչպես հավաստում է պատմագիրը, «չէին լսում նրա ճշմարիտ խրատները և հանդիմանվելով անգամ, բացահայտորեն ու համարձակ գործում էին իրենց մեղքերը, առանց խղճի խայթի նյութելով ամեն տեսակ չարիքներ»:

Երկրում առհասարակ զգալի էր հեթանոսության ահագնացող տարերքը՝ սպառնալով կլանել «ի փոքրկանց մինչև զմեծամեծս»³⁸: Հեթանոսության կողմը հակվածների նկատմամբ ցուցաբերված հանդուրժանությունն, անշուշտ, սոսկ կաթողիկոսի անձով չէր պայմանավորված: Այն գլխավորապես արդյունք էր հարևան Պարսկաստանի ազդեցության:

Անգամ հայ-պարսկական քաղաքական մերձակցության պայմաններում սասանյան դուռը չէր հրաժարվում Հայաստանում գլուխ բարձրացրած հեթանոսությանը սատար կանգնելու և հնարավորինս իր հենարանը դարձնելու մտքից, ինչը բնականաբար, ներհակում էր Հայոց պետականության և Եկեղեցու շահերին: Ուստի խաթարվում էին հարևան երկու երկրների միջև անհրաժեշտ քաղաքական մերձակցության եզրերը:

Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանն ու Պարսկաստանը մնում էին հակոտնյա դիրքերում, մարմնավորելով իրարամետ քաղաքակրթությունների՝ քրիստոնեության և զրադաշտական կրակապաշտության հակամարտությունը: Հայ Առաքելական Եկեղեցին հարկադրված էր դիմակայել հզոր հարևանի պետականացված կրոնին՝ կարելիության շրջանակներում ամրակայացնելով իր հիմքերը: Նա կարողացավ կյանքի կոչել հոգևոր-բարոյական զորեղ կովաններ՝ ջանալով մոռոզել երկրի հասարակական հարաբերությունները, բեկում մտցնել ժողովրդի աշխարհագրացողության մեջ:

Հետզհետե Հայոց Եկեղեցին կարողացավ հավատացյալ ժողովրդին տանել քրիստոնեական քաղաքակրթության առաջադիմական ծիրով: Հեղաբեկյալ այդ շրջափուլն սկսվեց Ներսես Մեծի կենսամորոգ բարեփոխումներով, որոնց շնորհիվ էականորեն բարեշրջվեց Հայաստանի հոգևոր կեցությունը: Այն հիմք դարձավ հետագայում Սահակ-Մաշտոցյան դարակազմիկ ձեռնարկումների համար՝ կյանքի կոչելով ժողովրդական ոգու անմախաղեպ վերապայքը:

³⁷ I. Markwart, Sudarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, S. 155-156.

³⁸ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, III, ԺԷ, էջ 39: